

DE WAPENSTOK EN HET KRUIS

DE CYNISCHE
SYMBIOSE TUSSEN POETIN
EN DE RUSSISCHE KERK

LUCY ASH

LUCY ASH

DE WAPENSTOK
EN HET KRUIS

DE GYNISCHE
SYMBIOSE TUSSEN POETIN
EN DE RUSSISCHE KERK

KOKBOEKENCENTRUM UITGEVERS • UTRECHT

Deel I
Verleden

I

Olga en Vladimir – een bekeerlinge en haar kleinzoon

Het type van de Russische mens wordt daarom door de tegenstelling tussen deze beide oerkrachten bepaald: enerzijds door het oorspronkelijke, natuurlijke heidendom, door de elementaire kracht van de Russische aarde en anderzijds door het streven naar het hiernamaals en het met dit streven verbonden, van Byzantium overgenomen en typisch Russisch gekleurde ascetisme.

Nicolaj Berdjajew, *Betekenis en oorsprong van het Russische communisme*

Passagiers die in de westelijke Russische stad Pskov per vliegtuig aankomen, beseffen mogelijk niet dat de luchthaven in juni 2019 een nieuwe naam heeft gekregen ter nagedachtenis aan een bloeddorstige Viking-prinses. De omvorming van het twee verdiepingen tellende betonnen gebouw, een voormalige militaire basis, werd door beambten en de plaatselijke bisschop beschreven als ‘een geweldige historische bewustwording’. Olga, in het Scandinavisch van haar voorouders ook wel Olha of Helga genoemd en rond 890 n.Chr. geboren in een nabijgelegen dorp, wordt nu gehuldigd als de ware voorbode van het christelijk geloof onder de Oostelijke Slaven.

Olga was de vrouw van prins Igor, een Noorman en een van de eerste grote leiders van de middeleeuwse staat genaamd de Kievse Roes. Roes komt van het Oudnoorse woord *roa*, dat roeien betekent. Deze ontzagwekkende roeiers, de Roes, werden in de inheemse bevolking opgenomen. Zij vertrokken vanuit het oosten van Zweden, reisden stroomopwaarts over de rivier de Neva, waar zij bij de Slaven, bij Finse en bij andere stammen in het noorden pelzen en slaven kochten, voordat ze

hun lading over water zuidwaarts vervoerden, om ze daarna over de Zwarte Zee naar markten in Byzantium en de Arabische kalifaten te brengen.

De Kievse Roes is in de negende eeuw ontstaan en was gelegen rond het huidige Kiev. Lang voor de opkomst van Moskou in de twaalfde eeuw was dit rijk het centrum van de Slavische religie en cultuur. Volgens vroege kronieken bevochten Finse en Oost-Slavische stammen elkaar voortdurend en waren ze niet in staat tot zelfbestuur. In 862 nodigden zij daarom Rurik en zijn Scandinavische medestrijders uit om naar de stad Novgorod te komen en in de politieke chaos orde op zaken te stellen. Zijn opvolger, Oleg, verplaatste de zetel van de macht in 882 naar Kiev en breidde zijn domein zuidwaarts uit richting het Byzantijnse Rijk. Op zijn hoogtepunt heerste de Kievse Roes over een gebied dat zich uitstreckte van de Witte Zee in het noorden tot de Zwarte Zee in het zuiden, en van de bovenloop van de Wisła in het westen tot het schiereiland Taman in het oosten. De huidige landen Wit-Rusland, Rusland en Oekraïne hebben alle de Kievse Roes als hun culturele voorouders.

Ondanks dat er regelmatig met verschillende christelijke landen handel werd gedreven, was Roes officieel een heidens land. Eén vrouw veranderde vervolgens de status quo; een vrouw die nu in kerken, op pleinen en in kloosters over heel de orthodoxe wereld wordt vereerd, ook al blijft zij in de westerse kerken een relatief onbekend iemand.

Het pad naar heiligheid van grootvorstin Olga was bezaaid met lijken. Na de moord op haar man Igor door een opstandige stam woudbewoners genaamd de Drevljanen nam zij wraak. Nog voor Igors lichaam koud was, schoof vorst Mal, het stamhoofd, zichzelf naar voren als Olga's nieuwe echtgenoot. Zij was daar niet van onder de indruk en begroef en verbrandde een aantal van zijn gezanten levend. Daarna hield ze een begrafenismaal voor haar man en nodigde ze de Drevljaanse soldaten bij haar aan tafel te komen. Zodra de gasten dronken waren van de honingwijn beval ze haar troepen hun keel door te snijden – alle vijfduizend.

De scène wordt beschreven in het *Verhaal van voorbije jaren*. Het staat ook bekend als de *Primaire Kroniek* en is een gedetailleerd verslag van de vroege geschiedenis van de Oostelijke Slaven. Aan de hand van Byzantijnse teksten, Slavische literaire bronnen en mondelinge legendes werd het door drie generaties Kievse monniken samengesteld. De *Primaire Kroniek* bevat pittig leesvoer, ook al zijn vele details lastig te bewijzen en lijken ze omwille van het verhaal overdreven beschreven te

zijn. Olga's laatste vergeldingsmaatregel was het in brand steken van alle huizen met strodakken in de Drevljaanse hoofdstad, waarbij ze haar luchttroepen inzette – duizenden duiven en mussen met in fosfor gedrenkte lapjes aan hun pootjes vastgemaakt.

Haar tactiek heeft haar later veel bewonderaars opgeleverd. In zijn boek over de kunst van public relations zei Vladimir Medinski, minister van Cultuur onder Poetin, dat haar 'scherpzinnigheid en vernuftigheid' haar tot een zeer goede influencer en 'een Russische feministische icoon' zou maken.¹

Olga staat echter beter bekend om een andere reis dertien jaar later, in 957, naar Constantinopel. Op die plek, vergezeld door een grote diplomatieke delegatie, heeft zij het christendom omarmd.

Al in de negende eeuw was het geloof door twee monniken uit het Byzantijnse Rijk in de Kievse Roes geïntroduceerd. De vertaling van delen van de Bijbel in de Oudkerkslavische taal door de heilige Cyrillus en de heilige Methodius heeft de weg bereid voor de kerstening van de Slaven. Deze taal vormt ook de basis voor de Russische taal. Het cyrillisch, waarmee het alfabet wordt aangeduid, is ontleend aan Cyrillus, de naam van een van de zending bedrijvende monniken.

Olga wenste een grootse doopplechtigheid in de patriarchale zetel. Keizer Constantijn VII ontving haar in een van zijn met gouden koepels versierde paleizen. Zij schonk de keizer marter- en hermelijnbont en Drevljaanse slaven. Hij raakte in vervoering van haar en vroeg haar zijn tweede vrouw te worden, maar zij was heel behendig in het ontwijken van ongewenste huwelijkskandidaten. Zij vond een diplomatieke manier om hem te weigeren door hem met een smoesje te bewegen haar peetvader te worden. Meteen na haar doop nam zij de naam van zijn eerste vrouw Helena aan, en zij herinnerde hem eraan dat volgens de christelijke leer een peetvader niet met een petekind kan trouwen. Ze was de verliefde, oude keizer te slim af geweest. Bij haar terugkeer naar Kiev bad Olga vurig. Het *Verhaal van voorbije jaren* vertelt dat ze 'als de maan bij nacht scheen en als een parel in het slijk straalde onder de ongelovigen, aangezien de mensen bezoedeld waren, en nog niet door de heilige doop van hun zonden gereinigd waren'. Maar zij slaagde er niet in haar pas gevonden geloof aan haar onderdanen op te leggen. Zelfs haar zoon, Svjatoslav, kon zij niet overhalen om christen te worden. Hij vreesde dat zijn soldaten hem zouden bespotten. Haar kleinzoon kreeg de taak toebedeeld om het hele volk te bekeren.

In 988, dertig jaar na Olga's eigen bekering, introduceerde Vladimir (Volodimer van Kiev voor de Oekraïners), die inmiddels grootvorst van Kiev was, het christendom in zijn rijk. Voor die tijd had hij achthonderd bijvrouwen en vereerde hij de dondergod, Peroen, die ook door de Scandinaviërs werd vereerd. Waarom deed hij afstand van zijn heidense geloof, volgde hij het voorbeeld van zijn grootmoeder en koos hij voor de oosters-orthodoxe kerk? Volgens de *Primaire Kroniek* werd hij door de volgelingen van vier religies bezocht: de islam, het jodendom, het katholicisme en het Griekse christendom. Vervolgens stuurde hij gezanten op pad om feiten te gaan verzamelen. Hij vond de belofte van de Moslimbulgaren over de prachtige maagden in het paradijs aanlokkelijk maar verafschuwde hun verbod op alcohol. 'Drinken is de vreugde van alle Roes – zonder kunnen wij niet bestaan', zei hij. Het jodendom werd ook afgewezen omdat hij verwachtte dat de joden, als zij hun vaderland in Jeruzalem zouden verliezen, weleens door God verlaten zouden kunnen worden. Het Latijnse christendom slaagde er niet in hem te inspireren; in de sombere kerken van de Germanen zagen zijn boden geen schoonheid. Hij was meer onder de indruk van de beschrijving van zijn gezanten van de kaarsverlichte orthodoxe liturgie die ze in de grote kathedrale kerk in Constantinopel, de Hagia Sophia, hadden bijgewoond. 'Wij wisten niet of we in de hemel of op aarde waren,' vertelden ze hem, 'want een dergelijke pracht is voorzeker nergens op aarde te vinden. Wij weten alleen dat God daar onder de mensen woont.'

Vladimir had een manier nodig om zijn mensen – de Slavische, Finse en Litouwse stammen in de gebieden die zijn familie had veroverd – onder één bestuur en één monotheïstisch geloof te verenigen. Hij gaf opdracht om een houten beeld van zijn vroegere afgod, Peroen, aan de staart van een paard te bevestigen, om dat beeld vervolgens langs een stroom te slepen en in de rivier de Dnjepr te werpen. Twaalf mannen sloegen er met stokken op los terwijl het beeld naar beneden gleed. Iedereen in de stad kreeg de opdracht de volgende morgen naar de Dnjepr te komen om gedoopt te worden. Wie niet kwam opdagen, zou als de persoonlijke vijand van de vorst worden beschouwd.

Een negentiende-eeuws schilderij van Klavdi Lebedev geeft de massadoop in heldere kleuren weer: Vladimir en zijn bruid op de zanderige oever terwijl hun onderdanen onder hen in het turquoiseblauwe water staan, sommigen tot op armhoogte, anderen tot aan hun nek, vrouwen met kleine kinderen op de arm. Met de blik op het oosten gericht moes-

ten zij zichzelf drie keer onderdompelen, één keer in de naam van de Vader, één keer in de naam van de Zoon en als laatste in de naam van de heilige Geest. Van Vladimir werd gezegd dat hij zijn ogen hemelwaarts had gericht en zijn armen over de mensen had uitgestrekt, terwijl hij bad: ‘O, God, die hemel, aarde, zee en al wat daarin is heeft geschapen! Aanschouw uw nieuwe mensen en maak dat zij U die de ware God zijn leren kennen, net zoals andere christelijke landen dat doen.’

Tot op de dag van vandaag beschouwen alle orthodoxe en Grieks-katholieke kerken in die regio de doopvont van Kiev als hun geboortehuis. Vladimir, of Volodimer, wordt gezien als de stichter van het christelijk geloof in de Kievse Roes. In het Rusland van Poetin wordt hij vereerd als degene die de kerk en de staat met elkaar verbindt. Maar de Oekraïense historicus Jaroslav Hrytsak wijst erop dat ‘Roes een nationale staat noemen vergeleken kan worden met een houten abacus de eerste computer noemen’. Hij voegt eraan toe dat de strijd om aanspraak op de erfenis van Roes net zo weinig betekenis heeft als debatten over de vraag ‘of het Karolingische Rijk Frans of Duits was’.²

Vladimir had ook economische motieven om het geloof aan te nemen. Hij moest de banden met zijn waardevolste handelspartner, het Byzantijnse Rijk, zien te versterken. Kooplui laadden hun schepen vol met pelzen, was, hout en slaven die in het noorden en op de Euraziatische steppe waren verkregen. Vervolgens voeren ze in konvooi over rivieren en over de Zwarte Zee naar Constantinopel. In een ander vriendelijk gebaar zegde hij zeventuizend krijgers toe om een opstand tegen de Byzantijnse keizer, Basileios II, neer te slaan. Als dank zou Basileios Vladimir de hand van zijn 26-jarige zus, Anna Porphyrogenitus, geven. Dat vervulde haar echter met afschuw. Zij zei dat ‘het beter zou zijn om hier te blijven en te sterven’, dan met een heidense vorst te trouwen. Basileios probeerde onder de afspraak uit te komen, wat Vladimir ertoe zette om de Byzantijnse stad Chersonesos in de Krim, vlak bij de huidige stad Sebastopol, te belegeren.³

Anna werd gedwongen om met het huwelijk in te stemmen. Haar broer vertelde haar dat het een waardig offer zou zijn als alle heidenen van de Kievse Roes dankzij het huwelijk berouw zouden tonen. Vladimir antwoordde dat hij de doop zou aanvaarden en zei tegen de keizer: ‘Ik heb mij al enigszins in uw religie en in het Griekse geloof en de Griekse rituelen verdiept ... en die staan me zeer aan.’ Het *Verhaal van voorbije jaren* blijft niet lang bij Vladimirs politieke motieven stilstaan maar

vertelt wel hoe de grootvorst en zijn nieuwe vrouw in het voorjaar van 988, vergezeld door zingende priesters die iconen en kruizen droegen, de terugreis naar Kiev maakten. De huwelijksplechtigheid en Vladimirs doop vonden plaats in Chersonesos, in een tempel waarvan de basiliek en de doopvont voor Roes dezelfde betekenis heeft als Jeruzalem voor heel de christelijke wereld. Na de annexatie van de Krim kreeg Poetins vertrouwde monnik, metropoliet Tichon Sjevkoenov, de taak om de locatie om te bouwen tot een archeologisch themapark met een museum van het christendom, souvenirwinkels, cafés en een grote parkeerplaats. De reconstructie wordt uitgevoerd door het ministerie van Defensie.

De vroege kerkgeschiedenis is in belangrijke mate verbonden met Poetins oorlog in Oekraïne. Zowel de president als de Russisch-Orthodoxe Kerk zegt de eigenaar van het fundament van het land te zijn, maar de Kievse Roes ligt, heel vervelend voor hen, in een ander en soeverein land. Dat zou je echter niet denken wanneer je kijkt naar de manier waarop hoge geestelijken van het patriarchaat Moskou de massadoop van 988 in Kiev presenteren. In een recente televisiefilm⁴ hield metropoliet Hilarion van Volokolamsk, een bisschop die dicht bij de patriarch staat, een redevoering op dezelfde oever van de rivier. ‘Een nieuw christelijk volk werd in dit water geboren’, vertelde hij zijn kijkers, waarbij zijn gouden kruis op zijn borst danste terwijl hij langs het water liep. ‘Hier ontstond een nieuwe beschaving, die dankzij het gemeenschappelijke geloof van de ene kerk de mensen van Groot-Rusland, Klein-Rusland en Wit-Roethenië verenigde.’

Zoals de inval in februari 2022 liet zien, beschouwt Poetin Oekraïne als ‘Klein-Rusland’, niet als een onafhankelijk land. Oekraïners stellen dat Vladimir de Grote hun legendarische held is en dat zijn opvolger hun Volodymyr Zelensky is. Een standbeeld van de Kievse vorst, gebouwd in 1853, torent uit boven de Dnjepr. Na de omvangrijke invasie werden er steigers om het beeld heen gezet en werd het in canvas ingepakt om het tegen Russische raketten te beschermen. Al vroeg in zijn regeringsperiode zag Poetin de politieke mogelijkheid om Vladimir naar eigen hand te zetten. In 2006, vlak voor de Dag van de verdedigers van het vaderland, kwam de tekenfilm over Vladimir uit. In de film, die veel geld had gekost, vertelt *Vorst Vladimir* een geromantiseerde versie van de overgang in het land van heidendom en polytheïsme naar monotheïsme. Net als Disneys vertolking van het boek Exodus, *De prins van Egypte*, trok de film uitzonderlijk veel publiek.⁵

Na de annexatie van de Krim in 2014 trok Poetin in Moskou, dat in de tiende eeuw toen Vladimir op zijn troon in Kiev zat slechts een stukje braakliggend moeras was, een nog groter standbeeld van zijn vroege christelijke naamgenoot op. Poetin was vastbesloten de grootvorst af te beelden als een sleutelfiguur in een verenigde Russische staat (inclusief Oekraïne), die ‘verschillende volken, talen, culturen en religies verenigt tot één grote familie’, zoals hij dat bij de onthulling verwoordde. De Russische Vladimir de Grote staat net buiten het Kremlin, 18 meter hoog. Het was de bedoeling dat het nog hoger zou worden totdat de UNESCO ingreep.

Vladimir wordt gebruikt als manier om Poetins landjepik in Oekraïne goed te keuren. Nikolai Svanidze, een historicus en lid van de zogenaamde Mensenrechtenraad van de president, verklaarde: ‘Vorst Vladimir werd gedoopt in de Krim en Poetin heeft de Krim teruggegeven aan Rusland – deze overeenkomst moet zowel het aanzien van de president in de ogen van zijn tijdgenoten en nazaten vergroten als het samengaan van de Krim met Rusland zegenen.’⁶

Toen Vladimir in 1015 stierf, ontstond er een machtsstrijd tussen zijn zoons. De oudste, Svjatopolk Vladimirovitsj de Vervloekte, vermoordde twee van zijn jongere broers omdat hij hun land wilde bemachtigen. Maar hij werd uiteindelijk verslagen door een van Vladimirs andere zoons, die regeerde van 1019 tot aan zijn dood in 1054 en die bekendstond als Jaroslav de Wijze. Jaroslav had de leiding over het gouden tijdperk van Roes en bouwde de geweldige Sint-Sofiakathedraal in Kiev, met daaraan verbonden een bibliotheek en een school waar hij het vertalen van Griekse teksten in het Kerkslavisch bevorderde. Het moderne Russisch deelt iets van het vocabulaire en de grammatica met het Kerkslavisch, een vroege versie van het Bulgaars zoals dat van de negende tot de elfde eeuw werd gesproken. In wezen is het een Zuid-Slavische taal, die dichterbij het Servisch ligt, terwijl het moderne Oekraïens een Oost-Slavische taal is, die meer met het Wit-Russisch en Pools gemeen heeft. Jaroslav stelde ook een wetboek samen waarin onder andere het eerstgeboorterecht werd vastgelegd in de hoop zo een toekomstige broedermoord te voorkomen. De Pravda van Jaroslava, of de Wet van Jaroslava, legde de basis voor het wetboek van de Kievse Roes en daaropvolgende Russische vorstendommen in de tijd van feodale verdeeldheid.

Al deze prestaties vonden plaats tijdens een periode van grote geestelijke onrust. Nog geen eeuw nadat Roes zich van het heidendom had afgekeerd, en in hetzelfde jaar dat Jaroslav stierf, viel de christelijke wereld uiteen. Het Oosters Schisma van 1054 verdeelde het christendom in twee met elkaar strijdende afdelingen, één in het westen, met Rome als basis, en de andere in het oosten, met Byzantium als basis. De stad aan de monding van de Bosporus werd in 330 n.Chr. omgedoopt in Constantinopel, naar keizer Constantijn, de eerste Romeinse keizer die het christendom aannam. Zijn bekering vond al eerder plaats, op een slagveld in de buurt van Rome. Volgens zijn biograaf Eusebius zagen Constantijn en zijn troepen een teken van licht in de vorm van een kruis, samen met de Griekse woorden voor ‘in dit teken zult gij overwinnen’.

Het uiteenvallen van het Romeinse Rijk was een van de hoofdoorzaken van het Oosters Schisma. Het rijk was dermate groot geworden dat het onbestuurbaar was, en in 285 verdeelde keizer Diocletianus het in tweeën. Geleidelijk aan raakten de twee helften – het westerse Romeinse Rijk en het Byzantijnse Rijk – van elkaar verwijderd. Hun kerken waren het niet eens over de religieuze leer en gebruikten verschillende rituelen. In een reeks ‘kleine schisma’s’ in de vierde, vijfde en zesde eeuw namen de spanningen al toe voordat het Oosters Schisma plaatsvond. Toen een aantal kerken in Constantinopel de katholieke rituelen in plaats van de oosterse tradities ging volgen, sloot de oecumenisch patriarch van de stad, Michael Caerularius, de kerken. De paus in Rome stuurde in april 1054 een delegatie om met Caerularius in gesprek te gaan, maar hij weigerde de afgevaardigden te ontvangen of hun gezag te erkennen. Uiteindelijk betraden de gezanten de kathedraal Hagia Sophia tijdens een dienst en deponeerden ze een pauselijke bul op het altaar. De brief betrof een excommunicatie door de paus. Caerularius stak de brief meteen in brand. In die tijd konden weinig mensen zich voorstellen hoelang het Oosters Schisma zou duren. Precies honderdvijftig jaar later vergrootte de belegering van Constantinopel en het plunderen en platbranden van de stad tijdens de Vierde Kruistocht de vijandigheid tussen de oosterse en westerse christenen. Een duizend jaar lange scheiding had ervoor gezorgd dat hun verschillen diepgeworteld waren.

De erfenis van het Oosters Schisma, dat bijna twee keer zo oud is als de katholiek-protestantse afscheiding in het westen, sleept zich voort. In haar boek over orthodoxie, *Waarom engelen vallen*, noemt Victoria Clark het ‘Europa’s oudste politieke breuklijn’⁷ – één die al ver voor het

Ijzeren Gordijn en het Warschaupact bestond. Orthodox Europa strekt zich uit van de Balkan in het zuiden tot Archangelsk in het noorden, tot over het Oeralgebergte in Rusland en daarachter. Alles ten oosten van deze lijn die het continent in tweeën deelt, is niet alleen het centrum van een ander soort christendom, maar ook van een geheel andere cultuur.

Verdeeldheid tussen de twee kreeg in de Joegoslavische oorlogen in de jaren negentig van de vorige eeuw een noodlottig gevolg, toen katholieke Kroaten het tegen orthodoxe Serviërs opnamen. Op enkele opvallende uitzonderingen na wordt de scheiding tussen de orthodoxie en het westerse christendom heden ten dage weerspiegeld in de kloof tussen de landen binnen en buiten de Europese Unie en de NAVO. Onder het nodige voorbehoud geeft Clark aan dat daar waar het Westen te veel naar ratio en het wereldse neigt, het Oosten dat te veel naar de geest en het bovennatuurlijke doet, en dat de beide takken van de kerk door het gemis van elkaar gevaarlijk uit evenwicht zijn gebracht. ‘Heel gewaagd, met het risico de zaak omwille van de duidelijkheid vergaand te simplificeren, zou je kunnen stellen dat het westerse christendom zijn hart heeft verloren en het oosterse christendom zijn verstand.’

De oosterse theologie is geworteld in de Griekse filosofie, terwijl een groot deel van de westerse theologie op het Romeins recht is gebaseerd. De taalbarrière kan het toenemende gebrek aan begrip tussen de twee hebben verergerd. Met name één enkele Latijnse zin bij het Concilie van Nicea in 325 n.Chr. bleek voor verdeling te zorgen. De ruzie betrof de vraag of de heilige Geest voortkwam uit de Vader alleen of uit de Vader en de Zoon samen. Katholieken en protestanten bewijzen zowel de Vader als de Zoon eer, maar de toevoeging van deze paar woorden – het zogenaamde *Filioque* – in de geloofsbelijdenis van Nicea is voor de oosters-orthodoxen een gruwel. Zij stellen dat er geen schriftbewijs voor is en dat die woorden de harmonie van de heilige Drie-eenheid in gevaar brengt.

Veel westerse theologen begrijpen de orthodoxe kerk niet. Algemeen wordt geloofd dat ze is achtergebleven en in de vroege middeleeuwen is blijven steken omdat ze nooit een reformatie heeft doorgemaakt. Maar de meeste orthodoxen hebben geen enkele behoefte om ‘bij te raken’. Het is juist een heilige plicht om de status quo te behouden. Wetenschappelijke ontwikkelingen en de vrijheid van het individu zijn of irrelevant of van ondergeschikt belang. De ontwikkelingen in West-Europa, de renaissance, de Reformatie en de Contrareformatie beschouwen zij alle als

afwijkingen. In het Russisch worden de orthodoxe gelovigen *Pravoslavnye* genoemd – dat wil zeggen, Slaven die bij het ‘juiste’ of ‘ware’ geloof horen. Voor buitenstaanders lijken sommige knelpunten tussen het Oosten en het Westen weinig voor te stellen, zoals de vraag of het brood bij de eucharistie gegist of ongegist moet zijn. De orthodoxen gebruiken gegist brood en dopen dat in de wijn – een praktijk die door de rooms-katholieke kerk veroordeeld wordt. Wat nog belangrijker is, orthodoxe priesters die geen ambitie hebben om de hoogste functies in de kerk te bekleden, kunnen trouwen en een gezin stichten, in tegenstelling tot hun katholieke tegenhangers.

De twee kerken zijn het oneens over de volgorde waarin Jezus door zijn leerlingen werd gevolgd. Volgens de evangeliën volgens Matteüs, Marcus en Lucas is Simon Petrus de meest vooraanstaande apostel. Wanneer hij Jezus erkent als Gods gezalfde Zoon wordt hem verteld: ‘Jij bent Petrus, en op die rots zal Ik mijn kerk bouwen.’ Rome is de stad waar de heilige Petrus zich vestigde, diende als bisschop en door keizer Nero werd gekruisigd. Sinds die tijd is Rome altijd de zetel van de katholieke kerk geweest. Maar de oosters-orthodoxe kerk verlaat zich meer op het evangelie volgens Johannes, waarin staat dat de broer van Petrus, Andreas, de eerste was die Jezus als messias erkende, en eert hem daarom met de naam Protokletos, Grieks voor ‘de eerstgeroepene’. Aangezien hij in het oude Scythië aan de Zwarte Zee en verder naar het noorden preekte, werd hij de patroonheilige van Rusland.

De paus in Rome maakt aanspraak op het hoogste gezag over heel zijn kerk. Hij is de aardse vader van alle katholieken ter wereld. Tegengesteld hieraan zijn de kerken die tot de oosterse orthodoxie behoren autocefaal, of bestuurlijk zelfstandig. De hoogste kerkfunctionaris in elke kerk is de patriarch, en de oecumenisch patriarch in Constantinopel, het huidige Istanbul, heeft de status van ‘eerste onder zijns gelijken’.

Naast de aanhoudende onenigheid tussen Rome en Constantinopel zijn er binnen de orthodoxe wereld nieuwe scheidingen ontstaan. Het besluit van het Kremlin in 2014 om de Krim te annexeren en separatisten in het oosten van Oekraïne te steunen, zorgde voor een kloof tussen de geestelijken in Moskou en Kiev. Voor veel mensen leek de stichting van de Orthodoxe Kerk in Oekraïne (OKOe) vier jaar later een logische en onvermijdelijke stap. In heel de orthodoxe wereld is het ‘één land, één kerk’ een geaccepteerde premisse, en vrijwel elk land ter wereld met een orthodoxe meerderheid (en ook de meeste landen met een orthodoxe

christelijke minderheid) heeft zijn eigen autocefale kerk. De Russische patriarch Kirill was woedend en noemde degenen die de OKOe volgden schismatici, aangezien naar zijn mening de enige legitieme kerk de Oekraïense Orthodoxe Kerk (OeOK) was, die van oudsher aan het patriarchaat Moskou verbonden was.

Hij kletste de oren van het hoofd van Justin Welby toen de aartsbischop van Canterbury in 2017 een bezoek aan Moskou bracht. Kirills kantoor stond bij Welby's aankomst vol Russische tv-ploegen. Na de officiële beleefdheden overhandigde de patriarch zijn verbaasde gast zomaar ineens een lijvig dossier vol Oekraïense documenten. Hij beschuldigde Ruslands burens ervan de orthodoxe broederschap te verzwakken. 'Hij ging stevig tekeer', zei de journalist Michael Binyon, die samen met de aartsbischop in de kamer aanwezig was. 'Maar zodra de televisiecamera's verdwenen waren, zei hij er geen woord meer over.' De bezoekende Britten vermoedden dat de felle aanval bedoeld was voor de inwoners van het land zelf. Toch kwam Kirill er later, bij een overvloedig banket in het Danilovklooster, nog een keer op terug, waarbij hij sprak over 'jonge heethoofden' in Oekraïne die zich als bendes gedroegen en die probeerden kerken van het patriarchaat Moskou te stelen.⁸

Vandaag de dag zijn er zeventien autocefale of zelfbesturende orthodoxe kerken, die door verschillende concilieleden in wisselende mate worden erkend. Kwesties over het geloof worden besloten door oecumenische concilies waaraan alle lidkerken van de oosterse orthodoxie worden geacht deel te nemen. Beslissingen over de erkenning van Oekraïnes autonome kerk hebben de orthodoxe wereld verdeeld – zelfs tot Sub-Saharaans Afrika aan toe – en heeft ook in Oekraïne voor ophef gezorgd, zoals we later zullen zien.

2

De middeleeuwse wording van Moskou

De Aartsengel Michaëlkathedraal is een van de onheilspellender delen van het Kremlin. Bezoekers dwalen door een schaars verlichte necropolis met daarin de graven van bijna alle heersers van Moskou van de veertiende tot de zeventiende eeuw. Aan de voet van de zuidelijke muur bevindt zich het oudste graf, dat van de grootvorst van Moskou, Ivan I. Hij liet de kerk in 1333 bouwen om het einde van de Grote Hongersnood, die een groot deel van Europa trof, te gedenken.

Het prestige en de macht van Rusland zijn altijd al door middel van de kerken overgebracht. Ivan, die aan de macht was gekomen nadat Rusland onder Mongools bewind was geraakt, bouwde de Kathedraal van de Ontslapenis van de Moeder Gods, Kremfins eerste stenen kerk, iets eerder dan de Aartsengel Michaëlkathedraal. In nog geen twee jaar tijd, in 1327, was de kerk af, bliksemsnel naar middeleeuwse maatstaven gerekend. Ivan had als bijnaam Kalita, Geldzak, omdat hij namens de grootkan belastingen van de andere vorstendommen inde.

Toen Dzjengis Khan, de stichter van het Mongoolse Rijk, zijn zoon Jochi in 1207 op pad stuurde om gebieden te veroveren in wat nu Siberië, Europees Rusland en Oost-Europa is, begon er een periode van twee eeuwen aan Mongoolse overheersing. In de winter van 1240 maakte het binnenvallende Mongoolse leger onder aanvoering van Batu Khan Kiev met de grond gelijk en slachtte het de meeste inwoners af. Kiev was een van de vele steden die werd ingenomen en geplunderd; het duurde niet lang of de meeste Russische vorstendommen waren in de Gouden Horde opgenomen – de staat die halverwege de dertiende eeuw door de Mongolen op Slavisch grondgebied was gesticht. Onder het zogenaamde Ta-

taars-Mongoolse juk betaalden de Slaven belasting en hadden ze een beperkte mate van soevereiniteit. Toen Ivan na de dood van zijn oudere broer Joeri vorst van Moskou werd, stond Ruslands toekomstige hoofdstad nauwelijks op de kaart. Het was een kleine handelspost omringd door bossen in het vorstendom Vladimir-Soezdal.

Ivan kocht liever grondgebied dan dat hij het op het slagveld veroverde. Hij was financieel deskundig en een goed bestuurder. Daarin leek hij op Hendrik VII, Englands ‘accountantskoning’, een nauwgezette boekhouder die graag alle muntzakken telde.¹ In plaats van de Tataren tegenstand te bieden, werkte Ivan liever met hen samen om zijn rivalen te verslaan. Zijn inmiddels overleden broer Joeri had al een gunstig huwelijk gesloten door met de zus van de Mongoolse leider Uzbeg Khan te trouwen. Pragmatisch als hij was, gebruikte Ivan deze familiebanden om zijn opperheren ervan te overtuigen hem de zetel van grootvorst Vladimir te geven. Als regerend vorst stelde hem dat in staat om in de Russische gebieden belastingen te innen, waarbij hij de gehate *baskaks*, de Mongoolse belastingontvangers, verving.

De regeling maakte Ivan zeer welvarend en zorgde ervoor dat Moskou een gedaanteverwisseling onderging van een bescheiden handelspost tot de heilige hoofdstad van Rusland. Ivan had het hoofd van de kerk, metropoliet Petrus, er in 1325 al toe overgehaald om van de stad Vladimir naar Moskou te komen. Lang voordat het de politieke hoofdstad van Rusland werd, was het al de geestelijke hoofdstad. ‘Moskou dankt zijn grootheid aan de kans’, schreef Ruslands beroemde historicus Nikolaj Karamzin (1766-1826). Hij wees er ook op dat de kerk – net als Ivan – wist hoe ze bij de heersers van de horde in de gunst moest zien te komen. Dat patroon zou door de eeuwen heen herhaald worden.

Dorpelingen moesten de Mongolen een tiend betalen – een tiende van alles wat ze verbouwden – in natura of in geld – zilver en bont. Koopliden moesten een percentage betalen van het geld dat ze hadden verdiend. Iedereen werd met heffingen belast – van boeren tot vorsten. Alleen de kerk was daarvan vrijgesteld. Uzbeg Khan schreef aan metropoliet Petrus om de belastingvrijstelling voor zowel de geestelijken en de kloosterlingen als hun knechten te bevestigen. Volgens Karamzin ‘begrepen de Tataren ongebruikelijk goed de elementaire waarheid dat het mogelijk is een land met wapens te veroveren maar dat het onmogelijk is het enkel met behulp van wapens te behouden. Zij konden niet anders dan erkennen dat de kerk haar invloed over de gelovigen aan hen ter beschik-

king stelde, en in ruil daarvoor was het niet meer dan vanzelfsprekend om de kerk in ruil daarvoor privileges te geven.²

Tijdens de twee eeuwen durende Mongoolse overheersing werd de kerk een middelpunt van de Russische cultuur. Liturgieën en kerkelijke feestdagen speelden in het dagelijks leven een belangrijke rol: ze markeerden de wisseling van de seizoenen en bepaalden het ritme van het jaar. Op 17 april werd vee naar buiten gebracht en door een priester besprenkeld met wijwater omdat het de dag van Sint-Stefanus was. Boeren ploegden op de dag van Sint-Joris, terwijl appels niet eerder dan het Feest van de Transfiguratie in augustus mochten worden geraapt. Het geloof in God was zo diepgeworteld dat het Russische woord voor boer, *krestyanin*, ook het woord voor christen is.

In de epische film uit 1966 van Andrej Tarkovski, *Andrej Roeblov*, over de gevierde iconenschilder, doemt een sterk besef van het middeleeuwse Rusland op. Terwijl West-Europa aan de renaissance begon, was de tot slaaf gemaakte boerenklasse, de mensen die als horigen bekendstonden, aan het land van hun leenheren gebonden. Roeblov is Ruslands eerste grote kunstenaar, maar er komt heel lang geen enkel beeld van hem met een penseel noch enig spoor van zijn werk in de film voor. Dat gebeurt pas in de laatste beelden, wanneer de zwart-witfilm plotse-ling in een en al kleuren uiteenspat. Deze episode houdt de blik op de iconen gericht, feitelijk net zoals de Russen dat in de kerk doen wanneer ze met open ogen bidden.

Voor gelovigen zijn de iconen niet slechts kleine schilderijen van de maagd Maria, Christus of engelen en heiligen – zij zijn ‘vensters op het koninkrijk van God’. Standbeelden, die worden beschouwd als ‘afgodsbeelden’, zijn in de orthodoxie verboden. In plaats daarvan zijn kerken versierd met temperaschilderijen op houten panelen. Sommige hangen aan de muur, sommige staan in speciale glazen schrijnen, en nog veel meer bevinden zich op een scherm met daarin drie deuren. Dit scherm staat bekend als de iconostase. Het scherm scheidt het sanctuarium van de parochianen en markeert de symbolische grens tussen het aardse en het hemelse rijk. Alleen priesters – en de tsaar tijdens zijn kroning – mogen het sanctuarium betreden. Geen enkele vrouw, zelfs de tsarina niet, is ooit achter de heilige deur toegelaten, afgezien van oudere nonnen in kloosters.³

Eenvoudige monniken hebben van het Russische volk altijd enorm veel respect gekregen. Zelfs in de tijd van de Sovjet-Unie veroverden zij zich een plaats in de collectieve verbeelding. Tijdens mijn eerste reis naar Rusland ging ik op zoek naar een veertiende-eeuws personage dat het prototype van de *starets*, of oudere, was geworden, een speciaal iemand in de Russisch-Orthodoxe Kerk die Tolstoj, Dostojevski en vele anderen heeft geïnspireerd.

Op een voorjaarsmorgen in 1977, enkele dagen na mijn bezoek aan het zwembad op de huidige locatie van de Christus-Verlosserkathedraal, reed ik met mijn Russische gastheer en gastvrouw naar de stad Zagorsk ten noordoosten van Moskou. In hun sputterende Zhiguli duurde de reis bijna twee uur, maar dankzij de komst van westerse auto's en het gladde asfalt kost dat nu slechts de helft van de tijd. Ze deden een doek met bloemetjes om mijn hoofd, om mij op een landgenoot te laten lijken. In de tijd van Brezjnev was het verboden om zonder toestemming buitenlanders mee te nemen de stad uit.

Zagorsk, indertijd vernoemd naar een vooraanstaande bolsjewiek, heeft nu de naam Sergiev Posad van voor de revolutie teruggekregen – ter ere van de heilige die in 1337 op die plek een klooster heeft gesticht. Ik weet nog dat ik vol verbazing naar de serieus kijkende monniken stond te kijken die in lange, zwarte gewaden langs ons heen holden, en ik herinner me mijn vergeefse pogingen om de pracht van de Hemelvaarts-kathedraal met mijn instantcamera vast te leggen. De met gouden sterren bezaaide blauwe uivormige koepels leken een wereld verwijderd van de grijze steenkolossen die een groot deel van Moskou vulden.

De vrienden van mijn vader, Larisa en Viktor, waren een modern Sovjet-stel. Ze waren beiden ingenieurs, partijleden en officieel atheïstisch, maar ze toonden respect voor de meest gevierde heilige van het land – de heilige Sergius van Radonezj. Sergius was degene die Dmitri Donskoj, de vorst van Moskou, in 1380 ertoe aanzette om een ogenschijnlijk onoverwinnelijke vijand te verslaan, waarmee er een einde aan twee eeuwen Mongoolse overheersing kwam. Een van Ruslands bekendste negentiende-eeuwse historici, Vasili Kljoetsjevski, beschrijft Sergius als iemand die 'de morele, vervolgens politieke, renaissance van het Russische volk' heeft aangemoedigd. Midden in de Koude Oorlog hadden mijn gastheer en gastvrouw mij meegenomen op een pelgrimage naar de Troitse-Sergieva Lavra, het geestelijke centrum van de orthodoxe kerk.

Hoewel het klooster het rijkste in het land werd, was de heilige zelf

beroemd om zijn gescheurde kleren en zijn nederigheid. Hij bracht maanden in het bos door als kluizenaar, waar hij een houten kerkje bouwde, gewijd aan de heilige Drie-eenheid. Terwijl hij nauwelijks at, wijdde hij zich toe aan de praktijk van het hesychasme, genoemd naar het Griekse woord voor rust. Een hesychast bereikt een goddelijke, innerlijke vrede door over God na te denken. Alleen in zijn hutje in het bos werd Sergius door demonen gekweld. Hij richtte zijn gedachten op gebed tot hij niet langer bang was. Het nieuws over deze onbevreesde monnik werd in de wijde omtrek bekend. Mensen stroomden naar het klooster toe, in de hoop inspiratie aan zijn moed te ontleen.

Een van die bezoekers was de jonge vorst Dmitri Donskoj, die aan de macht kwam toen hij slechts negen jaar oud was. Hij werd de eerste vorst van het grootvorstendom Moskou die openlijk het Mongoolse gezag tartte. Zijn bijnaam, Donskoj, verwijst naar zijn grote overwinning op de Tataren in de Slag op het Koelikovo-veld, naast de beboste oevers van de rivier de Don, ten zuiden van Moskou. Het verhaal gaat dat hij de heilige man, vlak voor hij zijn wapenrustig aantrok, om een zegen kwam vragen. ‘Voer moedig strijd tegen de ongelovigen, zonder aarzeling, en je zult zegevieren’, stelde Sergius de vorst gerust.

Op 8 september 1380 wonnen vorst Dmitri en vijftigduizend Russische strijders op wonderbaarlijke wijze van de honderdvijftigduizend Tataar-Mongoolse soldaten die door een ontzagwekkend iemand genaamd Mamai werden aangevoerd. De nederlaag van Mamai's troepen weerhield de Tataren er niet van om Moskou twee jaar later in brand te steken; Rusland werd tot eind vijftiende eeuw aan de horde onderworpen. De verrassende overwinning bij Koelikovo markeerde echter de eerste keer dat de Slaven als een verenigde kracht vochten en zich als zodanig identificeerden. Aan Sergius wordt toegeschreven dat hij de middeleeuwse vorsten van het land heeft overgehaald hun interne strijd te staken en zich in plaats daarvan op de vijanden uit het oosten te richten. Op de plaats van de historische overwinning staat nu een orthodox kruis van bijna 30 meter hoog, samen met een kerk en een museum. Elk jaar in september speelt een groep nationalisten gehuld in maliënkolders en helmen de strijd na.

Een aantal historici vermoedt dat de erfenis van de heilige Sergius wordt verwrongen om bij de hedendaagse politieke doelen aan te sluiten. Zij stellen dat het onwaarschijnlijk is dat een vorst die haast heeft om een strijdperk te betreden een klooster gaat bezoeken: een dergelijke

omweg zou hem zeker twee weken hebben gekost. Zij wijzen er ook op dat de vroegst bekende korte kroniek van de strijd, ‘Slagveld aan de Don’, nergens Sergius van Radonezj vermeldt. Volgens historica Irina Karatsuba belichaamde Sergius het beste van Rusland, maar is het ‘nonsens en politieke manipulatie’ om te beweren dat hij ‘een gehoorzame dienaar van de Russische staat’ was.⁴

Toen Poetin ter ere van de zevenhonderdste geboortedag van ’s lands stichter Sergiev Posad bezocht, kon hij het niet laten de meest gevierde heilige van het land te verbinden met de Slavische eenheid. Dit gebeurde in de zomer van 2014, ten tijde van toegenomen internationale spanningen. Rusland had ongemarkeerde troepen in staat gesteld het oosten van Oekraïne binnen te vallen en had de Krim geannexeerd. En nog geen dag voor het bezoek van de president aan de geestelijke locatie hadden door Rusland gecontroleerde machten een Maleisisch toestel uit de lucht geschoten terwijl het over de regio Donetsk in het oosten van Oekraïne vloog. Daarbij waren alle 298 passagiers en bemanningsleden omgekomen. Poetin riep op tot een ‘onafhankelijk onderzoek’ van het ongeluk maar voegde eraan toe dat ‘de staat boven wiens territorium dit was gebeurd de verantwoordelijkheid voor deze verschrikkelijke tragedie draagt’.⁵ Staand op een groen en gouden podium, naast patriarch Kirill, noemde hij Sergius de ‘grootste asceet en geestelijk hoeder van Rusland’, die het ‘patriottistische, nationale en morele herstel van het land’ had beziel. Zijn grootste bijdrage was dat hij kloosters als geestelijke centra had gebouwd en fortten om Rusland tijdens ‘een moeilijke tijd van buitenlandse interventie en interne onenigheid’ te beschermen.

In de herfst van 2010 deden er in de regio Pskov in het noordwesten van Rusland vreemde geruchten de ronde. Een blogger genaamd Pavel Prytoela beweerde dat Poetin zijn vrouw, Ljoedmila Poetina, naar een klooster had verbannen – die trefzekere methode om je van ongewenste partners te ontdoen die al door Ivan de Verschrikkelijke en Peter de Grote werd toegepast. Al twee jaar lang waren er praatjes geweest over Poetins relatie met de kampioen ritmische gymnastiek, Alina Kabajeva, onder andere wat betreft speculaties over hun aanstaande huwelijk.

Een woordvoerder van het diocees Pskov verwierp Prytoela’s bewering als onzin en de blog werd snel verwijderd. De woordvoerder ont-

kende ook een verhaal dat Kirill de vrouw van Poetin had aangesteld als abdis van het Jeleazarovklooster. ‘Seculiere mensen kunnen niet als hoofd van een klooster worden aangesteld’, snauwde hij. ‘En Ljoedmila Poetina heeft geen kloostergeloften afgelegd.’⁶ Ondanks dat was ze er al vaak geweest, samen met haar vriendin Ljoebov Sliska, een trouw lid van Poetins partij Verenigd Rusland. Volgens haar eigen biografie had zij zich tot God gewend na een bijna-doodervaring bij een auto-ongeluk in haar geboortestad Kaliningrad begin 1990.

Poetin had al 48 miljoen roebel (ongeveer 1,5 miljoen dollar) voor bouwwerkzaamheden aan het klooster toegekend. Een regionale vertegenwoordiger voor het Russisch genootschap ter bescherming van monumenten zei dat geld van het federale budget rechtstreeks naar het Jeleazarovklooster was gegaan – een ongebruikelijke regeling, aangezien fondsen meestal via het diocees worden geleid. Het merendeel hiervan werd besteed aan accommodaties voor vooraanstaande personen. Een totaal van 1,14 miljard roebel (18,8 miljoen dollar) werd aan het herstel van het complex besteed.

Het Jeleazarovklooster is eigenlijk niet eens het indrukwekkendste kloostercomplex in het land. Het klooster werd gesticht door een boer uit de omgeving genaamd Eleazar die in 1447 op die locatie een houten kerk bouwde, en werd oorspronkelijk door monniken bewoond. Later werd het klooster versterkt, maar na zeven eeuwen aan Sovjet-verwaarlozing was het klooster er slecht aan toe en werd het omgebouwd tot vrouwenklooster. Wat was er zo bijzonder aan deze relatief onbeduidende plek in een bos vlak bij de Estlandse grens wat maakte dat de presidentsvrouw van Rusland zich ertoe aangetrokken voelde? Voor het antwoord moet je minstens vijf eeuwen teruggaan in de tijd, naar de abt halverwege de zestiende eeuw, Filofej van Pskov. Hij staat erom bekend de idee van Rusland als een unieke beschaving te hebben bevorderd. Volgens de profetie van het Derde Rome raakte het eerste Rome vanwege verscheidene geopolitieke redenen zijn vooraanstaande positie kwijt. Volgens Filofej was het noodlottig besmet door de ‘ketterij’ van het katholicisme. Het Tweede Rome bevond zich in Byzantium, het huidige Istanbul. Dat werd in 330 n.Chr. het nieuwe centrum van het Romeinse Rijk toen Constantijn, de eerste Romeinse keizer die zich tot het christendom bekeerde, de oude Griekse kolonie tot zijn hoofdstad maakte. Ter ere van hem werd deze havenstad aan de oostelijke Middellandse Zee later Constantinopel genoemd. Ruim elfhonderd jaar hield ze stand

als het centrum van de Byzantijnse wereld. Deze christelijke stad, enorm welvarend en vol prachtige architectuur, zou haar positie ook kwijtra- ken – evenals haar religieuze controle over orthodoxe geloven in Roes.

Tot de vijftiende eeuw hadden de Slaven op de patriarch van Constan- tinopel vertrouwd om hun hoogste geestelijken te kiezen. Deze geestelij- ke hoofden waren meestal Grieks. De regeling werd nooit betwist totdat Isidorus van Kiev en heel Roes, een van de metropolieten die door By- zantium was benoemd, naar Italië ging. In die tijd dreigde het Byzantijn- se Rijk door Ottomaanse Turken te worden binnengevallen. Omdat de Griekse geestelijken tijdens een concilie in Florence wanhopig op zoek waren naar militaire steun uit het westelijke Europa tekenden ze een overeenkomst met Rome.

Toen Isidorus na het concilie terugkeerde naar Moskou begon hij zich sterk te maken voor een hereniging van de oosters-orthodoxen en de ka- tholieken. Hij nam crucifixen van de Latijnse kerk mee naar het Kremlin en bad zelfs voor de paus, wat leidde tot zijn arrestatie. Dit was het be- slissende moment waarop de Russische kerk zich van Constantinopel afscheidde. Russische bisschoppen wijdde in 1448 hun eigen metropo- liet, genaamd Jona, en werden grotendeels zelfbesturend. Vijf jaar later viel Constantinopel in handen van de Turken en kwam er een einde aan het Byzantijnse Rijk. Veel orthodoxe gelovigen waren van mening dat de eens zo trotse stad terecht was gestraft voor het geflirt met de katholie- ken en het afstand doen van haar geloof. Voortaan zou ze worden ver- vangen door ‘het heilige Roes’, het laatste bolwerk van de ware kerk in heel het christendom. In zijn beroemde brief aan zijn grootvorst, Vasili III van Moskou, schreef abt Filofej vijftig jaar later: ‘Zie dan en sla acht, o vrome vorst, want alle christelijke rijken zijn herleid tot uw rijk alleen. Twee Romes zijn gevallen, het derde houdt stand en een vierde zal er niet komen.’ Het grootvorstendom Moskou was een Derde Rome, met een heilige missie om de mensheid te verlossen. Kort daarna werd de metropo- liet tot patriarch bevorderd.

Filofej’s overtuigingen worden vaak geciteerd door de man die vol- gens zeggen Poetins biechtvader is. In 2008 presenteerde priester Tichon Sjevkoenov een documentaire, *The Fall of an Empire, The Lesson of By- zantium*,⁷ die op een moment van hoge kijkdichtheid op de nationale tv werd vertoond. Sjevkoenov stelt dat Byzantium cultureel en economisch superieur was aan een Europa dat in de vroege middeleeuwen was blij- ven steken. Volgens hem werd het ‘barbaarse’ westen alleen beschaafd

en kapitalistisch door tijdens de Vierde Kruistocht Constantinopel te plunderen. ‘De ziel van Byzantium, en de betekenis van zijn bestaan, was de orthodoxie’, zegt hij. Het was ‘de onbezoedelde belijdenis van het christendom, waarin duizend jaar lang feitelijk geen enkel dogma was veranderd’. Het Westen, voegde hij eraan toe, ‘kon een dergelijk demonstratief conservatisme eenvoudigweg niet verdragen’. Hij stelde dat Rus- sen het bestaan van dit heilige Roes moeten hooghouden en hun ortho- doxie tegen corruptie van buitenaf moeten beschermen.

Aan het einde van de film vertelt Sjevkoenov de kijker dat Stalin tij- dens de Tweede Wereldoorlog persoonlijk opdracht heeft gegeven om een instituut voor Byzantijnse studies te heropenen – academisch onder- zoek naar dit onderwerp was sinds de Oktoberrevolutie verboden ge- weest. ‘De voormalig seminarist, Jozef Dzoegasjvili [Stalin], had einde- lijk begrepen van wie wij de geschiedenis moesten bestuderen.’

3

De tiran en de machtsbeluste monnik

Het was een wonderlijk tafereel. De zwaar getatoeëerde, in het leer geklede leider van de Nachtwolven, een Poetin-getrouwe motorbende, die naast een in het zwart geklede priester stond. De geestelijke was gewapend met een emmertje wijwater. Middeleeuwse banieren, nationalistische emblemen en de vlag van het Keizerrijk Rusland wapperden boven hun hoofd. Achter hen stond een menigte mensen die was gekomen om een nieuw bronzen beeld van Ivan de Verschrikkelijke te bewonderen dat op het grote plein van Orjol, een stad zo'n 370 kilometer ten zuiden van Moskou, was opgetrokken. Hij zat te paard, in gevechtstenuue, met in zijn ene hand een zwaard en in zijn andere een kruis.

De zestiende-eeuwse krachtpatser versloeg de islamitische Tataren en bracht de Wolgaregio onder het orthodoxe juk. Tijdens zijn regering (1547-1584) werd Rusland een keizerrijk. Het breidde zich voor het eerst uit verder dan de gebieden die door orthodoxe, etnische Russen werden bezet. Ivan veroverde het Tataarse kanaat Kazan, waarmee hij de basis legde voor het grootste aaneengesloten rijk op aarde. Tussen 1500 en de Oktoberrevolutie in 1917 groeide het Keizerrijk Rusland met een gemiddelde van 130 vierkante kilometer per dag.¹ Bij de onthulling van het standbeeld prees Vadim Potomski, de regiogouverneur, Ruslands eerste tsaar voor het veroveren van nieuwe gebieden terwijl hij het land en het orthodoxe geloof verdedigde.

In het Russisch wordt hij Ivan *Groznyy* genoemd, wat eerder moet worden vertaald als ontzagwekkend of geweldig dan als verschrikkelijk. Ivan staat erom bekend dat hij in een bui van razernij zijn eigen zoon heeft vermoord en dat hij de *Oprichniki* heeft opgericht, de eerste gehei-

me politie van het land.² In Orjol en daarbuiten reageerden veel mensen vol afschuw op de plannen voor het standbeeld. Kirill was het ermeest eens dat Ivan de Verschrikkelijke ‘vanwege zijn bestuurlijke methoden’ niet heilig kon worden verklaard, maar dat hij als de stichter van de stad wel een bronzen eerbetoon verdiende. De patriarch vertelde er niet bij dat een van zijn voorgangers, het hoofd van de orthodoxe kerk rond 1560, door een van Ivans handlangers gesmoord was. Metropoliet Filip was een bijzondere geestelijke die zich tegen de tirannie had verzet. Zijn moed kostte hem echter zijn leven.

Velen hebben Ivans wreedheid toegeschreven aan zijn moeilijke jeugd. Zijn vader stierf toen hij drie was en zijn moeder overleed vijf jaar later, waarschijnlijk door vergiftiging. Door rivaliserende groepen bojaren, de edelen aan het hof, werd Ivan als speelbal gebruikt. Om hem te beschermen, werd hij vaak verborgen, waardoor hij opgroeide als een eenzaam kind dat zich in religieuze boeken begroef. Vanaf zijn twaalfde nam metropoliet Macarius, het hoofd van de kerk, hem onder zijn hoede. Hij bracht hem het uiterst belangrijke Byzantijnse principe van ‘symfonie’ tussen kerk en staat bij. Op 16 januari 1547 in de met kaarsen verlichte Kathedraal van de Ontslapenis van de Moeder Gods volvoerde Macarius de kroning van Ivan. Hij zalfde hem en zette hem een met bont afgezette kroon op zijn hoofd. De metropoliet van middelbare leeftijd en de zestienjarige tsaar zaten zij aan zij op hun troon op een verhoging met daarop een rood tapijt als symbool voor de eenheid van de geestelijke en de wereldlijke macht. De Byzantijnse praalvertoning en een gevoel van naderend onheil worden prachtig weergegeven in het cinematografische meesterwerk *Ivan de Verschrikkelijke* van Sergej Eisenstein, begeleid door de plechtige muziek van Sergej Prokofjev.

Tsaar Ivan IV, om zijn officiële titel te gebruiken, was de eerste die zijn rijk ‘het heilige Roes’ noemde, en aanvankelijk toonde hij ook enige tekenen van nederigheid. Na zijn kroning trouwde hij met Anastasia Romanovna; de jonggehuwden maakten bij wijze van boetedoening een pelgrimage van 60 kilometer naar het klooster Troitse-Sergieva Lavra. Volgens de Russische historicus Sergej Solovjov legden zij ‘ondanks de bittere kou de hele weg te voet af’.³ De jonge tsaar schreef gedichten en componeerde muziek, zelfs een liturgisch gezang, ‘Sticheron nr. 1 voor de dood van Pjotr’. Een opname uit 1988, om aandacht aan duizend jaar christendom te besteden, was de eerste in de Sovjet-Unie geproduceerde cd ooit – en was daarmee misschien wel een vroeg voorbeeld van het wit-

wassen van iemands reputatie. Hedendaagse verdedigers van Ivan zeggen dat zijn misdaden overdreven zijn aangezet en benadrukken liever zijn vaderlandsliefde en bijdragen aan de kerk.

Tijdens Ivans regering werden er zo'n zestig kloosters gesticht en werden er tientallen mensen heilig verklaard. Het bekendste monument uit zijn regeringstijd is de Basiliuskathedraal, vlak bij het Kremlin, gebouwd ter ere van zijn overwinning op het kanaat van Kazan in 1552. De veelkleurige uivormige koepels hebben de kathedraal tot een wereldwijd symbool voor Rusland gemaakt, maar ze werd vernoemd naar een man die in elk weertype halfnaakt door Moskou zwierf. Basilius de Zalige, van wie werd gezegd dat hij branden kon voorspellen en blinden kon genezen, was een *joerodivy*, een 'heilige dwaas'. Dergelijke mannen, bekend om hun ogenschijnlijke, maar heilige, dwaasheid en religieuze ijver, werden geacht bovennatuurlijke krachten te bezitten. Zij boezemden ontzag in van zowel edelen als boeren, en Ivan vormde daar geen uitzondering op.

Het Rusland rond 1560 duizelde van de honger, de invasies van de Tataren, zeeblokkades en een mislukte poging om een Baltische kustlijn voor het Keizerrijk veilig te stellen. Een van Ivans beste vrienden en adviseurs, vorst Andrej Koerbski, liep over naar het naburige Litouwse vorstendom. Omdat hij al wrok tegen de bojaren koesterde die hem als kind hadden mishandeld, werd de tsaar in toenemende mate paranoïde. De dood van Anastasia twee jaar later heeft hem mogelijk over het randje geduwd. Hij had het vermoeden dat zijn vrouw in het geheim vergiftigd was, net als zijn moeder. Ivan gaf verraders in de aristocratie en onder de geestelijken de schuld en verliet Moskou voor zijn buitenverblijf. Daarvandaan schreef hij naar het hof om zijn troonsafstand aan te kondigen. Uit angst voor chaos smeekten gezanten van de bojaren hem terug te keren naar de troon. De tsaar stemde daarin toe, maar eiste het recht om verraders te veroordelen en te executeren en hun bezittingen zonder inmenging van de bojarenraad of de kerk in beslag te nemen.

Als wraakengelen van de Apocalyps begingen Ivans zesduizend sterke *Oprichniki* pathologisch wrede daden. Zij reden rond met hondenkoppen en bezemstelen vastgemaakt aan de zadels van hun paarden. Dit symboliseerde hun vastberadenheid om de vijanden van hun meester op te pakken en het land te zuiveren. De rooftochten zorgden voor gruweldaden, waaronder een vijf weken durend bloedbad in de stad Novgorod. Ongeveer een derde van de bevolking daar werd gedood omdat Ivan

dacht dat de burgers te gehecht waren aan de heiligschennende Europese waarden en door de Poolse vorst geregeerd wilden worden. Ivan beschouwde zijn handlangers als een monastieke broederschap, die God dienden met wapens en krijgsdaden. In een briefwisseling met zijn voormalige vriend, vorst Koerbski, stelde hij dat het geweld hem van hogerhand was opgedragen. Met een citaat uit Romeinen 13:4 schreef Ivan dat een tsaar ‘het zwaard niet zonder reden’ draagt maar een wreker is ‘tot straf voor hem die het kwade doet’.

Naarmate hij ouder werd, werd Ivan geloviger – en wreder. Om God om vergeving te smeken, hield hij op latere leeftijd een boek bij, genaamd *Synodicon van de onteerden*, om de mensen te herdenken die hij gedurende zijn leven persoonlijk had gedood en gemarteld. Samen met gulle donaties werd het boek naar kloosters en kerken gestuurd. Ivan stond er ook om bekend dat hij tijdens kerkdiensten berouw toonde. Hij huilde dan en boog zo diep voorover dat hij er blauwe en bebloede plekken op zijn voorhoofd van kreeg. Meteen na afloop van de dienst ging hij echter weer over tot martelingen, die hij met dezelfde ijver uitvoerde als hij zijn gebeden had uitgesproken.⁴

Ivan strafte geestelijken wanneer ze niet vroom genoeg waren. De aartsbisschop van Novgorod kreeg een berenvel om zich heen en werd door een meute honden achternagezeten tot de dood erop volgde. De opvolger van metropoliet Macarius hield het twee jaar vol voor hij naar een klooster vluchtte. De volgende metropoliet hield twee dagen stand. Zijn vervanger, metropoliet Filip II, gaf blijk van onverschrokkenheid toen hij er bij Ivan op aandrong om te stoppen met moorden. ‘De stenen onder uw voeten zullen het uitschreeuwen als de levenden ervan afzien u te beschuldigen en u te veroordelen’, zei hij tegen de tsaar. ‘Het is mijn plicht u dit te vertellen om Gods wil, ook al wacht mij de dood omdat ik mij heb uitgesproken.’

Op een morgen betrad de tsaar de Kathedraal van de Ontslapenis van de Moeder Gods in het Kremlin. Filip, die voor een icoon aan het bidden was, weigerde hem te zegenen. De metropoliet werd gearresteerd, beschuldigd van zwarte magie en andere ‘misdaden’ en in een cel gegooid. Vervolgens kreeg hij een geschenk toegestuurd, het afgesneden hoofd van zijn neef met daarbij een briefje van Ivan: ‘Dit is je lievelingsverwant – je magie kon hem niet helpen.’ Niet veel later bezocht Maljoeta Skoeratoev, de meest sadistische van Ivans handhavers, Filips cel in het Otrotsj Oespenki-klooster in Tver en smoorde hem met een kussen.

Russische kunstenaars hebben vergelijkingen gemaakt tussen de veiligheidsdiensten uit de tijd van Ivan en die van vandaag. *De dag van de opritsjnik* van Vladimir Sorokin, geschreven in 2006, leest als een kruising tussen *Boze jongens* en *Het verhaal van de dienstmaagd*. Hun kleedingstijl – lange smalle baarden en kaftans – is middeleeuws, net als de behandeling van de vrouwen. De *Oprichniki* bevestigen elke morgen zojuist afgehakte hondenkoppen aan de motorkap van hun *mercedovs* (opgevoerde rode Mercedes), zien de Heerser op een glanzend hologram verschijnen en praten via massief gouden *mobilos* met elkaar. De futuristische technologie is vermengd met de uiterst harde voorschriften van Ivan de Verschrikkelijke, en dat alles tegen een achtergrond van ‘het heilige Roes’. De kerk in Sorokins dystopische roman is medeplichtig aan de tirannie van de tsaar, net zoals dat in de echte wereld vandaag de dag het geval is. Poetins Federale Veiligheidsdienst, de FSB, wordt vaak in de kerk gezien; de officieren zijn zwarte, priesterachtige uniformen gaan dragen.

Bijna een eeuw na de marteldood te zijn gestorven, werd metropoliet Filip heilig verklaard. Er is in het patriarchaat echter ook een beweging gaande om de man die die moord heeft bevolen heilig te verklaren. Als Stalin eerherstel kan krijgen, waarom dan niet ook de heilige Ivan? Een jaar na de onthulling van het standbeeld in Orjol gaf Poetin bij een bezoek aan een ijzerertsfabriek in Moskou een revisionistische draai aan Ivan IV, waarbij hij het feit dat hij zijn eigen zoon had vermoord in twijfel trok. Het verhaal was waarschijnlijk lasterpraat die door buitenlanders was bedacht, vertelde de president aan de verzamelde arbeiders. Veel onderzoekers, zei hij, geloofden nu dat dit verhaal afkomstig was van een afgunstige afgezant van paus Gregorius XIII. Deze geluiden worden tegenwoordig wel vaker gehoord. Twee weken na Poetins toespraak zei Andrej Foersov, een historicus, dat Ivan de Verschrikkelijke bijna ‘wit en donzig’ was in vergelijking met Hendrik VIII, Elizabeth I of Spanjes Filips II. Hij noemde de tienduizenden Franse protestanten die tijdens de Bartholomeusnacht waren vermoord en andere misdaden die in westelijk Europa waren gepleegd. Foersov stelde dat Ivan, net als Stalin, een slachtoffer was van ‘de informatieoorlog die door het Westen en onze liberalen tegen de Russische staat werd gevoerd’. Hij zei verder: ‘Onder Ivan werd Rusland een rijk. Dankzij de *Oprichnina* creëerde hij een autocratie. Die heeft vier eeuwen standgehouden en garandeert Ruslands macht. Geen wonder dat het Westen daar een afkeer van heeft.’

Twee maanden voor het standbeeld in Orjol werd opgericht, werd priester Vsevolod Tsjaplin, hoofd van de patriarchale afdeling voor de samenwerking tussen kerk en samenleving, op het radiostation Echo van Moskou geïnterviewd.⁶ Bij een vergelijking tussen Ivan en Stalin vroeg Tsjaplin: ‘Wat is er mis met het ombrengen van een zeker aantal interne vijanden?’ Vervolgens voegde hij eraan toe: ‘Sommige mensen kunnen en moeten worden gedood’, waarmee hij de protesten van de presentator wegwuifde die aangaf dat Rusland niet langer de doodstraf toepaste. Met een citaat uit het laatste boek van het Nieuwe Testament zei hij dat God rechtstreeks de vernietiging van een groot aantal mensen had bevolen ‘tot opbouw van de anderen’. Dit alles komt niet als een verrassing voor Ruslands toonaangevende godsdienstsocioloog, Nikolay Mitrochin, die gelooft dat veel geestelijken er net zo over denken als Tsjaplin. Hij stelt dat bisschoppen stelselmatig klappen uitdelen aan priesters die bij het altaar een fout maken. Op hun beurt slaan priesters soms hun kosters en onderdiakenen. De kerk was de voornaamste tegenstander van een verbod op het slaan van kinderen. ‘Voor de kerk,’ concludeert Mitrochin, ‘is geweld dus de norm.’⁷

Ivan stierf op 17 maart 1584, na boven een schaakbord in elkaar te zijn gezakt. De kerk stelde het spel op één lijn met dobbelen en gokken, waardoor het tot de zeventiende eeuw officieel verboden was. Terwijl Ivan het leven uit zich weg voelde vloeien, riep hij de hulp in van heksen en waarzeggers om hem te genezen, maar zonder succes. In de hoop zijn ziel te redden, legde hij kloostergeloften af. Een hedendaagse Russische historicus, die sterk tegen het standbeeld in Orjol gekant was, maakte daar een vernietigende opmerking over. ‘Het kloostergewaad was op het stijf wordende lichaam van de schurk uitgespreid,’ schreef hij, ‘maar er is geen enkele twijfel dat hij in de hel is, waar hij thuishoort, in plaats van op een plein in een van Ruslands schitterendste steden.’⁸

Ivan werd opgevolgd door zijn zwakbegaafde zoon, Fjodor I, die als bijnaam de Bellenrinkelaar kreeg omdat hij erom bekendstond bij kerkbezoek te eisen dat de klokken ter ere van hem werden geluid. Zijn dood in 1598 markeerde het einde van de dynastie van de Rurikiden van het Kievse Rijk en het begin van wat bekend kwam te staan als de *Smutnoe Vremya*, de Tijd der Troebelen – een van de turbulentste perioden in de Russische geschiedenis. In een periode van vijftien jaar ging de kroon zes keer in andere handen over. Boris Godoenov, die als adviseur nauw bij Ivan de Verschrikkelijke betrokken was, werd aanvankelijk de nieuwe

tsaar. Maar al snel spanden de bojaren tegen hem samen. Ze beschuldigden hem van de moord op de jonge prins Dimitri Ivanovitsj, de jongste zoon van Ivan de Verschrikkelijke bij zijn zevende vrouw. De jongen was op de jonge leeftijd van acht jaar gestorven, waarschijnlijk nadat zijn keel was doorgesneden. Er verscheen een reeks aan Valse Dimitri's, oplichters die namens het katholieke Polen optraden. Allen beweerden de tsarevitsj Dimitri Ivanovitsj te zijn en maakten aanspraak op de troon.

De dynastieke crisis ging gepaard met oorlogen met Polen en Zweden, boerenopstanden, roverij en hongersnood. Toen alles verloren leek en de Polen het Kremlin hadden ingenomen, schoot de kerk te hulp. Patriarch Hermogenes was gevangengezet omdat hij had geweigerd Wladislaus IV's bestijging van de Russische troon te zegenen tenzij de Pool zich tot de orthodoxie bekeerde. Vanuit zijn cel in het Tsjoevdovklooster in Moskou slaagde Hermogenes er op de een of andere manier in brieven naar plaatsen in heel Rusland te sturen waarin hij de inwoners hekelde het 'ware geloof' te hebben verlaten. Hij waarschuwde dat het land, tenzij de mensen zich van hun zonden bekeerden, hetzelfde lot zou treffen als Jeruzalem onder de Romeinen had geleden.⁹ Een welvarende slager en een Kozakkenvorst uit Nizjni Novgorod, een stad aan de rivier de Wolga, schoten de orthodoxie te hulp. Koezma Minin en Dmitri Pozjarski leidden een nationaal bevrijdingsleger naar Moskou, waar ze het Pools-Litouwse garnizoen versloegen. Hermogenes zegende de vrijwilligers-troepen en werd als gevolg daarvan door de woedende Polen geslagen en uitgehongerd.¹⁰ Toen ze hem dreigden te executeren, hield hij stand: 'Ik vrees alleen God. Als al onze vijanden Moskou verlaten, zal ik de Russische militie zegenen om zich uit Moskou terug te trekken; maar als u hier blijft, dan zal ik hen zegenen om tegen u op te staan en omwille van het orthodoxe geloof te sterven.' Driehonderd jaar later, onder Nicolaas II, werd Hermogenes eindelijk heilig verklaard.

Elk jaar op 4 november wordt Poetin gefilmd, samen met enkele zorgvuldig uitgekozen patriotten, terwijl hij bij het Minin en Pozjarski-monument voor de Basiliuskathedraal op het Rode Plein bloemen legt.¹¹ Sinds 2005, toen Poetin een nieuwe Dag van Nationale Eenheid had ingesteld, wordt deze ceremonie uitgevoerd. Veel gewone Russen waren in verwarring over de betekenis van deze nationale dag in de herfst, die was bedoeld ter vervanging van de vieringen op 7 november, de gedenkdag van de Oktoberrevolutie.

Toen Rusland eenmaal van de trouweloze buitenlanders gered was,

had het een tsaar nodig. Een *Zemsky Sobor*, een feodale parlamentsraad, koos de zestienjarige Michaël Romanov als de ‘door God uitverkoren’ opvolger. Hij was een aangetrouwde achterneef van Ivan de Verschrikkelijke. Zijn regering betekende het begin van de Romanov-dynastie, die tot de Februarirevolutie in 1917 over Rusland heerste. Zijn enige zoon en opvolger, tsaar Alexis, werd beschreven als een beminnelijk en vroom mens. Een religieuze filosoof zei dat hij ‘misschien wel de enige man was die het waard was de kroon te dragen, bijna een heilige, met de kracht van zijn geloof, zijn kinderlijke zuiverheid van hart en zijn dorst naar waarheid’.¹²

Rondom de biechtvader van de tsaar, Stefan Vonifatijev, was er een groep geestelijken en politieke leiders opgezet, die zichzelf de Zeloten van Vroomheid noemden. Rusland, zo stelden zij, was tijdens de Tijd der Troebelen van het ware pad afgedwaald omdat de mensen zich van God hadden afgekeerd. Zij waren bezorgd dat katholieke geestelijken uit het westen van Oekraïne, dat nog steeds door de Pools-Litouwse staat werd geregeerd, het grootvorstendom Moskou onder invloed van de rooms-katholieke kerk zou brengen en zou bezoedelen. Het was tijd voor een beperkende maatregel op dronkenschap en op de *skomorokhi*, de rondreizende minstrelen en harlekijnen die vaak grapjes over gelovige mensen maakten. Tsaar Alexis was het daarmee eens en riep parochianen die zich met dergelijke ‘duivelse spelletjes’ hadden ingelaten op om berouw te tonen.

Ruslands zevende patriarch was in dit tijdperk de sleutelfiguur, die uitstak boven kerk en staat. Nikita Minin was afkomstig uit een boerengezin met Finse wortels. Ooit was hij een populaire priester in Moskou en een familieman. Maar toen zijn drie kinderen stierven, onderging hij een existentiële crisis. Hij stuurde zijn vrouw naar een klooster en leefde zelf als kluizenaar verder op een eiland in de Witte Zee, waar hij monnik werd en de naam Nikon aannam. Na verloop van tijd zorgden zijn vrome reputatie en zijn positie als vooraanstaande zeloof ervoor dat hij de aandacht van de tsaar trok. Nikon ontmoette Alexis voor het eerst toen hij het hof van Moskou bezocht om voor het Solovetskiklooster om aalmoezen te vragen. Elke vrijdag viel de geestelijke de jonge tsaar in zijn kapel lastig, met een armvol smeekbedes van wezen, weduwen, gevangenen en andere onfortuinlijke mensen die hij op zijn reizen was tegengekomen. Zowel Alexis als patriarch Jozef was onder de indruk van deze energieke monnik uit het noordpoolgebied. Alexis raakte tamelijk geob-

sedeerd door Nikon en begon hem zijn ‘grote zon’ en geestelijk leidsman te noemen.

Toen de oude patriarch Jozef in 1652 stierf, werd Nikon gevraagd zijn opvolger te worden. De voormalige monnik had bedenkingen en zei dat hij onwaardig was. Uiteindelijk ging hij akkoord, maar op één voorwaarde: hij wilde het volledige gezag over de kerkleer en de rituelen. Alexis stemde daar gretig in toe. Hij werd geheel in beslag genomen door zijn strijd met het Pools-Litouwse Gemenebest om de macht over de gebieden in wat nu Oekraïne en Wit-Rusland zijn. Nikon besprenkelde de tsaar met wijwater toen die in 1654 ten strijde trok tegen de Polen. Een oogverblindende hofstoet droeg het embleem van de vorst met daarop het motto ‘Vrees God en gehoorzaam de tsaar’.¹³ Maar tijdens Alexis’ afwezigheid kregen zijn onderdanen te horen dat ze in plaats van de tsaar Nikon moesten gehoorzamen, en ze gingen hem zeker vrezen. De afgeleide tsaar had de geestelijken volledig de macht gegeven en Nikon ging al snel naast zijn schoenen lopen. Hij gedroeg zich alsof zijn gezag superieur was aan welke wereldlijke macht ook, waaronder de tsaar zelf. Tijdens de veertienjarige heerschappij van Nikon scheelde het gedurende een korte periode niet veel of Rusland was een theocratie geworden. Hij wilde het geestelijk leven zuiveren en voor de behoeftigen zorgen. Maar deze lovenswaardige doelen veranderden in een gewelddadig politiek project dat de samenleving in tweeën spleet. Ook ondermijnden ze de orthodoxe kerk, die door de moord van Ivan de Verschrikkelijke op patriarch Filip al verzwakt was.

Aanvankelijk had de patriarch de steun van veel hervormers en van de bevolking, maar hij werd steeds dictatorialer. Hij werd vooral verfoeid door parochiepriesters die zich verzetten tegen pogingen om de geestelijke macht te centraliseren. Nikon verving hofmuzikanten door koren van bedelaars en vondelingen die onder het zingen van geestelijke liederen door het paleis liepen. Het werd verboden bij huwelijken wijn en wodka te drinken; de bruid, bruidegom en hun gasten moesten het houden bij non-alcoholische *kvass*, een drank gemaakt met zwart brood. Hij verwijderde iconen uit huizen, op grond van de bewering dat ze op de verkeerde manier geschilderd waren.

Hijzelf stak vuren aan en nam deel aan het verbranden van afbeeldingen die mensen jarenlang hadden vereerd. Wat nog radicaler was, hij hervormde religieuze rituelen, gebruiken en vooral liturgische boeken, die hij met hulp van Oekraïense geleerden had gewijzigd om beter bij de Griekse teksten aan te sluiten.

Sommige van zijn veranderingen lijken misschien onbeduidend, zoals het gebruik van drie vingers in plaats van twee om het kruisteken te maken, de spelling van Jezus' naam en het verhogen van het aantal halleluja's dat tijdens diensten moest worden gezongen. Nikon verordonneerde ook dat Russische priesters tegen de klok in om het altaar moesten lopen, tegengesteld aan de beweging van de zon – een relatief kleine wijziging in de liturgie. Maar velen reageerden er vol afschuw op. Nikons poging om de Russische kerk plotseling meer Grieks te maken, verscheurde het land. Geestelijken die het niet met hem eens waren, werden verbannen of geëxcommuniceerd. Zijn hervormingen werden beschouwd als het kapen van een religieuze overtuiging door een gecentraliseerde door de staat gesteunde hiërarchie. De historicus Orlando Figes noemt het 'een maatschappelijk protest in religieuze gedaante'. En het werd 'door allerlei volksopstanden in het vaandel gevoerd'.¹⁴ Veel priesters brieften tegen de opdracht om gebeden en rituelen opnieuw te leren, terwijl de massa's geschokt waren door Nikons minachting voor praktijken die voor hen heilig en gewijd waren. Duizenden Russen verzetten zich tegen zijn hervormingen en noemden die het werk van de antichrist.

Toen Alexis in 1658 naar Moskou terugkeerde, realiseerde hij zich dat zijn eens zo geliefde patriarch een blok aan het been was geworden. Hij verlangde wanhopig naar zijn aftreden, maar Nikon weigerde dat te doen en klampte zich nog acht jaar lang aan zijn positie vast. Uit angst voor vervloeking wilde Alexis hem niet met geweld afzetten. In november 1666 riep de tsaar uiteindelijk een concilie bijeen dat door de patriarchen van Antiochië en Alexandrië werd bijgewoond, waar hij Nikon ervan beschuldigde 'een tiranniek leven te leiden, in plaats van deemoedig te leven zoals een kerkvorst betaamt'. Het concilie verbande de aanmatigende patriarch naar een klooster in het noorden en verlaagde zijn status tot die van een gewone monnik om 'zijn zonden in grote stilte te betreuren'. Hoewel Alexis Nikons hoogmoed bestrafte, koos hij ervoor de hervormingen van de patriarch over te nemen en ze zich toe te eigenen. Hij legitimeerde de wijzigingen door zijn gezag over zowel geestelijke als wereldlijke kwesties te bevestigen. Degenen die ze niet accepteerden, zouden als ketters en *raskolniki* – schismatici – worden beschouwd, en daarmee als vijanden van zowel kerk als staat.

De opstand werd geleid door een andere buitengewone en imposante geestelijke, aartspriester Avvakoem Petrov. Als voormalig bondgenoot van Nikon in de kring van de Zeloten van Vroomheid stelde hij dat Con-

stantinopel in de handen van de Turken was gevallen juist omdat de Grieken ten onrechte dezelfde door Nikon opgelegde ketterse overtuigingen en praktijken hadden aangenomen. Hij en anderen werden genegeerd. De hervormingen werden op nietsontziende wijze opgedrongen. Mensen die zich ertegen verzetten, werden opgepakt, sommigen werden gemarteld en geëxecuteerd. Avvakoem werd veertien jaar lang gevangengehouden in een uitgegraven hut boven de noordpoolcirkel. Van daaruit schreef hij brieven die door welwillende bewakers naar buiten werden gesmokkeld. Afgezien van de boodschap aan zijn volgelingen om ‘geduldig te verdragen wat de Nikonianen ons ook aandoen’, ging hij ook tekeer tegen een nieuwe stijl van iconen schilderen. Hij vond dat het middeleeuwse ascetisme van Ruslands religieuze kunst was besmet door het ‘zondige’ West-Europese realisme, waarin de gezichten van de heiligen te bol waren en hun monden te groot. Avvakoem stuurde tsaar Alexis daarnaast tartende boodschappen: ‘U doet met het Russische land maar wat u wilt, maar de Zoon van God heeft de hemel en de aarde aan mij onderworpen. Mijn magere botten zullen door honden en vogels van de hemel worden verscheurd en over de aarde worden gesleurd. Het zal voor mij dus gepast zijn om op de aarde te liggen en in het licht te baden en door de hemel overdekt te worden.’

In de zomer van 1668 namen lekenbroeders, monniken, pelgrims en boeren deel aan de Solovetskiklooster-opstand, onder de vlag van de ‘oudgelovigen’. Alexis’ troepen belegerden het klooster en doodden, na acht jaar, alle overlevenden. Andere rebellen overal in het land sloten zich in hun kerken op en staken zichzelf in brand. De historicus Henri Troyat beschreef hoe kinderen van fanatieke ouders werd verteld dat ze de dood moesten omarmen omdat ze in de andere wereld ‘rode laarsjes en bloesjes met borduurwerk van gouddraad’ zouden krijgen en dat ze zich tegoed zouden kunnen doen aan ‘zo veel honing, noten en appels als ze maar wilden’. Hele gezinnen gingen liever naar de brandstapel dan dat ze ‘voor de antichrist bogen’.¹⁵

Alexis was ooit met Avvakoem bevriend geweest en spaarde hem door hem te verbannen. Maar zijn opvolger, tsaar Fjodor III, had geen scrupules. Op 14 april 1682 werd de aartspriester samen met andere gelovigen in een blokhut opgesloten en levend verbrand.

Sommige andersdenkenden zochten hun toevlucht in de bossen en in afgelegen delen van het land. Zij stonden bekend als oudgelovigen, *starovery*, of oudritualisten, *starobriadtsy*. Zij vormden gemeenschappen

die zichzelf onderhielden en hadden eeuwenlang te maken met vervolgingen. Het boek van aartspriester Avvakoem, *Het leven van aartspriester Avvakoem door hemzelf geschreven*, de eerste Russische autobiografie, werd twee eeuwen lang verboden. De autoriteiten waren bang dat het boek het sektarisme zou verspreiden en een opstand zou veroorzaken. Velen vluchtten naar het huidige Wit-Rusland en Polen, een gebied dat indertijd geleid werd door het katholieke grootvorstendom Litouwen. In de achttiende eeuw werden de oudgelovigen opnieuw bijeenge-dreven, om vervolgens voor altijd naar het verre Siberië verbannen te worden. Net als bij de joden het geval was, werden ze uitgesloten van banen voor de overheid en hadden ze succes als boeren, kooplui en handwerkslieden.

De revolutie van 1917 leidde tot een nieuwe uittocht. Heel de twintigste eeuw door dwong de religieuze onderdrukking hen naar het buitenland te gaan. Verscheidene miljoenen mensen wonen verspreid over de vs, Canada, Australië en elders. Net als de amish en de mennonieten bewerken ze het land, houden ze zich aan strikte sociale regels en besteden ze een groot deel van de dag aan gebed. Kinderen wordt geleerd het Oudkerkoslavisch te lezen. De nadruk op grote gezinnen, zedige kleding en traditionele genderrollen maakt hen in het huidige ultraconservatieve Rusland tot modelburgers. In 2019 verleende Poetin acht leiders van gemeenschappen van oudgelovigen in de vs en Brazilië het Russische staatsburgerschap. Onder een nieuw repatriëringsprogramma dat hun het staatsburgerschap geeft en dat helpt met de verhuizing naar gebieden in het dunbevolkte Russische Verre Oosten beginnen velen aan hun terugkeer naar het moederland.¹⁶

Had de visie van de oudgelovigen de overhand gekregen, dan was het orthodoxe christendom in Rusland misschien een andere weg ingeslagen. Nikon slaagde er wel in de Griekse gebruiken aan de Russische kerk op te leggen, maar niet in zijn poging om de patriarch boven de tsaar te verheffen. Het schisma maakte het voor Alexis en toekomstige tsaren gemakkelijker om de kerk te onderwerpen en onder de heerschappij van de absolutistische staat te plaatsen.

‘Ash schetst een levendig beeld van hoe de ingrijpende momenten uit het religieuze verleden van Rusland tot op de dag van vandaag weerklinken.’

FINANCIAL TIMES

‘Haar brede belezenheid, taalkundige talenten en objectiviteit maken dit tot een belangrijk boek.’

LITERARY REVIEW

Lucy Ash laat zien hoe de Russisch-Orthodoxe Kerk, die al meer dan duizend jaar bestaat, nu door Poetin wordt ingezet als politiek wapen. De kerk heeft vele stormen doorstaan, maar onder Poetin is zij ontdaan van haar spirituele kern. Orthodox-geestelijke leiders verkondigen nu Slavische suprematie en promoten een autoritair Rusland. Ash toont hoe religie, politiek en geld verweven zijn in een gevaarlijke alliantie, die Rusland terugvoert naar een nieuw soort Middeleeuwen.

Lucy Ash is een Britse journalist en voormalig BBC Moskou-correspondent. Haar werk wordt omschreven als journalistiek van de bovenste plank en werd bekroond met prestigieuze journalistieke prijzen.

ISBN 978 90 435 4252 4 • NUR 680

